

ΕΛΙΖΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΤΟΥ

Εκπαίδευση – έρευνα πόλη – πολεοδομία

I. Το ζήτημα

Το παρακάτω κείμενο επιχειρεί να οριοθετήσει το ζήτημα “πόλη – πολεοδομία, έρευνα – εκπαίδευση” στο ευρύτερο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής συγκυρίας και της δυναμικής της συνεπακόλουθης τριλογίας, επιστήμη, τεχνολογία, κοινωνία. Ερωτήματα, που αφορούν το ευρύτερο αυτό πλαίσιο είναι καθοριστικά για την “πόλη – πολεοδομία στην Ελλάδα” και τις προοπτικές στον 21^ο αιώνα.

Υπάρχει πράγματι μία ιδιαίτερη πρόκληση που διαγράφεται στην εποχή μας; Θα υποστηρίξουμε εδώ ότι παρά το γεγονός ότι τα προβλήματα είναι παλιά¹ η συμβολή της επιστήμης και της τεχνολογίας στη σύγχρονη οικονομική και πολιτισμική ανάπτυξη έχει θέσει ένα νέο, σημαντικό δίκτυο ζητημάτων, νέους προσδιορισμούς και αξιολογήσεις.² Αυτό που είναι ουσιαστικά καινούργιο είναι η συσσώρευση εμπειρίας από τις εξελίξεις, σε παγκόσμιο επίπεδο, στις οποίες η συμβολή της επιστήμης και της τεχνολογίας είναι χωρίς ιστορικό προηγούμενο. Είναι επίσης η αναγκαιότητα διαχείρισης αυτής της γνώσης και ιδιαίτερα στο πλαίσιο σχεδιασμού της “πόλης”³ ως θεάτρου των εξελίξεων της σύγχρονης κοινωνίας, ως καταλύτη των μεταλλαγών της. Αυτός είναι άλλωστε και ιστορικά ο ρόλος της πόλης, αυτός αναδεικνύει τα ζητήματα του αστικού σχεδιασμού, της πολεοδομίας, ως κρίσιμες συνιστώσες της “βιώσιμης ανάπτυξης”.⁴ Το ερώτημα δεν είναι λοιπόν αν πρόκειται για παλιά ή νέα ζητήματα, αλλά με ποιους όρους τα συζητάμε σήμερα.⁵ Με ποιούς όρους κατανοούμε τους μετασχηματισμούς που πραγματοποιούνται στην ελληνική κοινωνία δυνάμει της συμμετοχής της στις ραγδαίες διεθνείς εξελίξεις στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Στην κοινωνία της πληροφορίας η δυνατότητα “δημοσιοποίησης” της επιστήμης, η ανάπτυξη επιστημονικής και τεχνολογικής κουλτούρας, η διαφάνεια στον τρόπο άντλησης και επεξεργασίας της πληροφορίας, η διασφάλιση δημοκρατικών διαδικασιών, η σχέση κοινού, ειδικών, πολιτικών και όλων όσων εμπλέκονται στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων, αποτελούν

αναπόσπαστες συνιστώσες της συμβολής της σημερινής Ευρωπαϊκής επιστήμης και τεχνολογίας στην οικονομική και πολιτισμική ανάπτυξη, και κατ'επέκταση, στους τρόπους που "διαβάζουμε" τις εξελίξεις στην "πόλη".⁶ Στην Ευρωπαϊκή συγκυρία τα ζητήματα αυτά αποκτούν ιδιαίτερη σημασία. Χωρίς ελεύθερη πληροφόρηση και διακίνηση απόψεων, χωρίς θεσμούς οι οποίοι καθιστούν τη διακίνηση αυτήν πολιτικά αποτελεσματική, το Ευρωπαϊκό περίβλημα δεν παρέχει παρά μία εξωραϊστική εικόνα του συσχετισμού δυνάμεων. Κινδυνεύει επίσης να συμβαδίσει με τον περιορισμό της δυνατότητας των ασθενέστερων κοινωνιών να προτείνουν δικά τους παραδείγματα σε μία καλειδοσκοπική προσέγγιση του πολιτισμικού γίγνεσθαι. Είναι η πολιτισμική πολυμορφία του ευρωπαϊκού χώρου που διακυβεύεται σε μια τέτοια προοπτική και, σε ό,τι μας αφορά, οι πολλαπλές διαστάσεις της αστικής κουλτούρας, αυτό που έχει να μας διδάξει, ως προς την κοινωνική μας προοπτική, η εμπειρία από τις πόλεις που ζούμε, το όραμα από τις πόλεις που προσδοκούμε.

Αν μιλώντας για τις προοπτικές του αστικού σχεδιασμού στη χώρα μας εστιάζουμε στα διαρθρωτικά προβλήματα θεσμοθέτησης της έρευνας, παραγωγής και διάχυσης της γνώσης, είναι ακριβώς γιατί η συνάρτηση αυτή θάπρεπε να αποτελεί την ουσιώδη υποδομή κατανόησης και σχεδιασμού του αστικού χώρου. Είναι αυτά τα ζητήματα που συνιστούν τις νέες προκλήσεις για το σχεδιασμό της "πόλης". Στα μείζονα αυτά θέματα η ανταπόκρισή μας είναι συχνά "επιφανειακή". Δίνουμε έμφαση στο αποτέλεσμα, στο προϊόν, στο "παραδοτέο". Μελετάμε "προσθετικά" και "παράλληλα" τα στοιχεία που συγκροτούν το πλέγμα δραστηριοτήτων, το οποίο στηρίζει το κοινωνικό, οικονομικό και πολιτισμικό γίγνεσθαι, πιστεύοντας ότι το πλήθος των στοιχείων διασφαλίζει την αξιοπιστία των σχεδιαστικών επιλογών. Αντιλαμβανόμαστε εκ των υστέρων ότι οι "διαδικασίες", που υποτιμήσαμε ανασκευάζουν τις υποθέσεις όσο και τις προτάσεις μας. Μας εκπλήσσει ότι η πραγματικότητα, διαχρονικά και πεισματικά, αναδεικνύει σχέσεις και ιεραρχίες αυτών των ίδιων των στοιχείων κάθε άλλο παρά γραμμικές.⁷

Δρομολογούμε διαδικασία υιοθέτησης της νέας τεχνολογίας. Συχνά όμως φαίνεται να μας διαφεύγει η νέα γνώση.⁸ Δε θα μπορούσαμε να υποθέσουμε με ασφάλεια - βασισμένοι στην εμπειρική παρατήρηση - ότι η διάχυση της γνώσης και των τεχνολογικών αλλαγών, η επιχειρηματική δράση, οι καινοτόμες δραστηριότητες,⁹ η έρευνα και η τεχνολογία είναι και κοινωνικές δραστηριότητες; Ότι εντάσσονται δηλαδή σε ένα ευρύ πλαίσιο κοινωνικών σχέσεων, αντιλήψεων, δράσεων, θεσμών και πολιτικών, είναι, επομένως, άμεσα εξαρτημένες από τη γενικότερη κοινωνική μετεξέλιξη; Πόσο η επιστημονική έρευνα έχει ασχοληθεί με τις μεταβολές στις κοινωνικές σχέσεις, στις αντιλήψεις, στις δράσεις και στους θεσμούς, οι οποίοι συναρτώνται με τις εξελίξεις της τεχνολογίας; Πόσο έχει ασχοληθεί με τις χωρικές συνιστώσες και εκφράσεις αυτών των μεταβολών και στον ελληνικό χώρο;

Δε θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι οι αντιφάσεις της διεθνοποίησης διευρύνουν το ενδιαφέρον για τις διαδικασίες αυτές;¹⁰ Οτι αναδεικνύουν νέες μορφές ανισοτήτων και νέες μορφές φτώχειας –με διακριτή χωρικά διάσταση–;¹¹ Οτι επιβεβαιώνουν ότι η διάχυση γνώσεων είναι σημαντικότερη από τη μεταφορά τεχνολογίας, ότι οι ανάγκες πρέπει να προσδιορίζονται και από τα χαμηλότερα προς τα υψηλότερα επίπεδα, το ίδιο και η επιλογή των θεμάτων-κλειδιών, που αφορούν στο στρατηγικό σχεδιασμό, σε κοινωνικο-χωρικό, επιστημονικό και τεχνολογικό επίπεδο; Δε θάπρεπε τα στοιχεία αυτά να αποτελούν επί τέλους αναπόσπαστη διάσταση της κατανόησης και του σχεδιασμού της ανάπτυξης των πόλεων; Ποια είναι η ικανότητα των επί μέρους κοινωνικών χώρων να ανταποκριθούν στις τεχνολογικές εξελίξεις με κατάλληλους και ιδιαίτερους τρόπους διαχείρισης των διαθεσίμων τους, τα οποία και διαχρονικά αξιοποιούν;

Στην καρδιά του γενικότερου προβλήματος, υποστηρίζουμε, βρίσκεται η αναγκαιότητα διαμόρφωσης ερευνητικής, επιστημονικής και τεχνολογικής κουλτούρας και πολιτικής. Πολιτικής, η οποία να αντιμετωπίζει την καινοτομία ως ανθρώπινη δραστηριότητα, ως καθοριστικό στοιχείο της βιώσιμης ανάπτυξης. Πολιτικής καινοτομικής όχι κατ' ανάγκη στο επίπεδο της τεχνολογίας αλλά και στο επίπεδο της προσέγγισης της κοινωνικής και χωρικής πραγματικότητας. Πολιτικής, η οποία ενισχύει τη διερεύνηση νέων συνθηκών συνοχής των αστικών κοινωνιών μέσα από τη βελτίωση της ποιότητας ζωής και εργασίας, η οποία στηρίζει τις υποδομές παραγωγής και κατανόησης του χώρου μέσα από τον εκσυγχρονισμό του συστήματος εκπαίδευσης. Μια ερευνητική πολιτική που θα αντιμετώπιζε την καινοτομία ως κοινωνική δραστηριότητα, θα μπορούσε να την αναδείξει ως καθοριστικό στοιχείο της “βιώσιμης ανάπτυξης”, ως καθοριστικό στοιχείο της “βιώσιμης πόλης”.¹² Θα ήταν η ίδια καταλύτης αυτής της ανάπτυξης.

Στη νέα εποχή και στην προοπτική μιας νέας καινοτομικής ερευνητικής πολιτικής, χρειαζόμαστε ένα ευέλικτο εννοιολογικά, επιχειρησιακό πλαίσιο για το σχεδιασμό της έρευνας και της τεχνολογίας, στο οποίο οι κοινωνικές συνιστώσες θα αποτελούν εγγενές στοιχείο. Ένα πλαίσιο, το οποίο θα προβλέπει τον προσδιορισμό της φυσιογνωμίας και των αναγκών μας. Θα ενισχύει τους μηχανισμούς οι οποίοι συνδέουν τις στρατηγικές αποφάσεις, τη μακροοικονομία και τις διαδικασίες στα διάφορα “χωρο-κοινωνικά” επίπεδα. Θα αφήνει να αναπνεύσουν οι εξαιρετικά πολύπλοκοι μηχανισμοί που διέπουν τις συνεχώς μεταβαλλόμενες κοινωνικές δομές και σχέσεις. Θα υιοθετεί νέες έννοιες και θα διαμορφώνει νέα επιχειρησιακά εργαλεία, τα οποία συμβάλλουν στην αποτύπωση των γενικών τάσεων που απορρέουν τόσο από την ένταξή μας στην Ευρωπαϊκή Ένωση όσο και από την κατανόηση των πολλαπλών εθνικών διαφοροποιήσεων.¹³

Εχουμε εντάξει τα θέματα της πόλης σε κανονιστικές απόψεις και λύσεις. Στις περισσότερες περιπτώσεις δίνουμε έμφαση σε μια προκαθορισμένη

λειτουργική διάρθρωση των σχεδιαστικών βημάτων, στη διαμόρφωση ενιαίου πλαισίου το οποίο επιτρέπει κοινή διατύπωση θέσεων ως προς τα κοινωνικο-οικονομικά δεδομένα. Θεωρούμε έτσι ότι καθιστούμε δυνατή τη διαμόρφωση βάσης για κάθε είδους πολιτικές και ιδεολογικές επιλογές. Στην πραγματικότητα στερούμε από τις ανάγκες της “πόλης”, της “περιοχής”, της “γειτονιάς” εκείνην την ιδιαίτερη κοινωνική, χωρική και χρονική διάσταση που χαρακτηρίζει τη συγκεκριμένη περιοχή, στερούμε με άλλα λόγια από το σχεδιασμό τα στοιχεία εκείνα με τα οποία μπορεί να έρθει σε επαφή με τη δυναμική του αληθινού προβλήματος. Και πάλι, είναι η άντληση και η επεξεργασία τέτοιων δεδομένων πρόβλημα μόνο της στατιστικής ή της πολιτικής; Πόσο οι πρωταγωνιστές των κοινωνικών εξελίξεων (οι πολίτες, οι φορείς, η πολιτεία) έχουν ουσιαστική ή επαρκή πληροφόρηση για τα ζητήματα του χώρου που τους αφορούν; Πόσο έχουν τη δυνατότητα να συγκροτήσουν, να εκφράσουν και, εν τέλει, να διαπραγματευθούν απόψεις, αιτήματα, προτάσεις;¹⁴

Έχουμε και παλαιότερα προβάλει την ανάγκη αναθεώρησης του εννοιολογικού οπλοστασίου του σχεδιασμού, με βάση αποσθροιστική προσέγγιση του χώρου,¹⁵ στηριζόμενοι σε ερευνητική δραστηριότητα που θέλει ν’ αναδείξει την πολλαπλότητα των χωρικών παραδειγμάτων, το πολυδιάστατο της αστικής δυναμικής. Έχουμε, παράλληλα, επισημάνει την ανάγκη συνεισφοράς αυτού του είδους της έρευνας στην ανάπτυξη θεσμών αυτοδιαχείρισης στα επί μέρους επίπεδα συγκρότησης του χώρου. Οι προτάσεις αυτές δικαιώνονται από την έμφαση που δίνεται, στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ενοποίησης, στην επεξεργασία νέων τεχνολογιών ως αιχμή του δόρατος της ανάπτυξης, υποβαθμίζοντας ακριβώς την πολλαπλότητα των εισροών και των διαστάσεων της ανάπτυξης, το κοινωνικό υπόβαθρο και τις κοινωνικές επιπτώσεις και εν τέλει την κοινωνική φύση της τεχνολογίας.

Ο συντονισμός των αστικών πολιτικών σε ευρωπαϊκό επίπεδο έχει ν’ αντιμετωπίσει τη μακρόχρονη και άνιση ανάπτυξη μιας κληρονομιάς που είναι εξίσου οικιστική, οικονομική, πολιτισμική και πολιτική. Πρέπει επομένως να την κατανοήσει. Πώς θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για μια ευρωπαϊκή “αστική δυναμική” χωρίς να συνυπολογίσουμε τις αντιφάσεις, τις ασυμμετρίες, την πολλαπλότητα των συνιστωσών, των πρωταγωνιστών, των μορφών και των μηχανισμών έκφρασης της πολιτικής βούλησης που ενέχονται σε μια τέτοια δυναμική; Βρίσκεται ο επιστημονικός χώρος σε ετοιμότητα ν’ αξιολογήσει και ν’ αντιμετωπίσει αυτήν την πολλαπλότητα;

Χρειαζόμαστε, ουσιαστικά, ένα πλαίσιο ανάπτυξης της επιστημονικής έρευνας που θα προωθεί, με ευαισθησία και προσοχή, την περιγραφή και την κατανόηση των αναγκών μας, αν θέλουμε η έρευνα και οι καινοτομίες να μην είναι σημειακού χαρακτήρα, αν θέλουμε πραγματικά να δρουν πολλαπλασιαστικά για ολόκληρο τον κοινωνικό ιστό. Μέσα στο πλαίσιο αυτό θα ήταν εφικτός ο επαναπροσδιορισμός της πολεοδομίας, η ανανέωση των εργαλείων και των

στόχων της, η διεπιστημονική προσέγγιση του αντικειμένου της, ο συντονισμός και η συνέχεια των επί μέρους ερευνητικών πρωτοβουλιών. Χωρίς αμφιβολία, αυτό προϋποθέτει συντονισμό φορέων και συνεπή δημόσια χρηματοδότηση. Ποιο είναι όμως το σημερινό πλαίσιο χρηματοδότησης της έρευνας;

II. Ο ευρωπαϊκός χώρος έρευνας. Οι πιθανές δεσμεύσεις

Καινοτομία και εκπαίδευση αποτελούν, σε προγραμματικό επίπεδο, πυλώνες του Ευρωπαϊκού Χώρου Έρευνας, βασική υποδομή για μια Ευρώπη με ηγετικό διεθνή ρόλο στην έρευνα. Το ερευνητικό σύστημα αναμένεται να οργανωθεί έτσι ώστε να διασφαλίζονται η πνευματική ανεξαρτησία, η “καινοτομία” και η επινόηση “εργαλείων” για την ανάπτυξη τεχνολογιών οι οποίες ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις της κοινωνίας της γνώσης. Τόσο η έρευνα όσο και η καινοτομία θεωρούνται ότι εξαρτώνται άμεσα από ένα ισχυρό σύστημα εκπαίδευσης, υποστηρικτικό του Ευρωπαϊκού Χώρου Έρευνας. Σ’ αυτό το πλαίσιο, ευρωπαϊκές και εθνικές προσπάθειες αναμένεται να διασφαλίζουν συνθετικό αποτέλεσμα και να αποφεύγουν τις επικαλύψεις με στόχο υψηλής ποιότητας πολυεπίπεδη έρευνα, “σημαντικότερη” και “πέρα” από αυτήν που η εθνική προσπάθεια μπορεί μόνη της να επιτύχει. Είναι όμως πράγματι ενιαία τα ζητήματα; Μπορούμε να ενταχούμε “ασυζητητί” σε ένα τέτοιο πλαίσιο; Πώς μπορούν χώρες όπως η Ελλάδα να ανταποκριθούν σε ένα τέτοιο πρόγραμμα; Ας δούμε τρία κρίσιμα ζητήματα τα οποία αφορούν τον Ευρωπαϊκό Χώρο Έρευνας και τις νέες δομές διαχείρισης, ιδιαίτερα το FP6.

Το πρώτο ζήτημα αφορά στην κλίμακα της χρηματοδότησης, αν δηλαδή η κοινοτική χρηματοδότηση πρέπει να είναι κυρίως μεγάλης κλίμακας, θέμα που μπορεί να συνεπάγεται μείωση ή ακόμη και σταδιακή κατάργηση της χρηματοδότησης μικρής κλίμακας ερευνητικών προγραμμάτων.¹⁶ Αν δει λοιπόν κανείς το ζήτημα αυτό υπό το πρίσμα της κατανόησης της έννοιας της “βιώσιμης ανάπτυξης” στην ελληνική πραγματικότητα, της δόμησης διαδικασιών και δικτύων καινοτομίας, της ανάπτυξης συγκεκριμένων χωρο-κοινωνικών ανισοτήτων και “ιδιαίτερων” μορφών κοινωνικού αποκλεισμού, συσχετισμού εκπαίδευσης και παραγωγής, θα μπορούσε να υποστηρίξει ότι χρειαζόμαστε μικρής κλίμακας πολυεπίπεδη χρηματοδότηση. Θα μπορούσε ακόμη να υποστηρίξει ότι είναι απαραίτητη η διερεύνηση των επί μέρους διαδικασιών μεταλλαγής της ελληνικής κοινωνίας, πριν στραφούμε στην καθολικότητα των ζητημάτων και ειδικότερα των ζητημάτων εκείνων τα οποία αφορούν τη βιώσιμη ανάπτυξη στην πόλη.

Η μέχρι σήμερα εμπειρία έχει δείξει ότι η χρηματοδότηση μεγάλης κλίμακας έργων δε φαίνεται να είναι αποτελεσματική. Ζητήματα που αφορούν

την εκπαίδευση, την αγορά εργασίας, την προσαρμογή της παραγωγής σε νέες τεχνολογίες και δομές, τις κοινωνικές σχέσεις και το μετασχηματισμό τους, με άλλα λόγια, ζητήματα που κατεξοχήν αφορούν τον αστικό χώρο, απαιτούν εξειδικευμένες προδιαγραφές και ειδικές μεθόδους διερεύνησης, σχεδιασμού και εφαρμογής όχι μόνο κατά χώρα αλλά και κατά τομέα ή τοπικό σχηματισμό, πριν τουλάχιστον επιχειρηθεί η αναγωγή της εμπειρίας από τη διερεύνηση των επί μέρους ζητημάτων σε μια συνολική “σύνθεση”. Μια ερευνητική πολιτική που θέλει να είναι “καθολική”, χωρίς να λαμβάνει υπόψη τις ειδικές για κάθε χώρα εξελίξεις, προοπτικές και ανάγκες, όπως επισημαίνει και η Ειδική Επιτροπή του European Science Foundation (ESF),¹⁷ αναμένεται να έχει αρνητικές επιπτώσεις.

Μια τέτοια πολιτική κινδυνεύει να προκαταλαμβάνει εθνικής κλίμακας ερευνητικές πρωτοβουλίες με απόψεις, μεθόδους, ακόμα και πολιτικές θέσεις στο πλαίσιο μιας πραγματικότητας που αφορά κυρίως χώρες και κοινωνικούς σχηματισμούς που διαθέτουν “προνομιακή” θέση στον ευρωπαϊκό συσχετισμό δυνάμεων. Σημαίνει όμως ακόμα ότι, μέσω της χρηματοδότησης, θα είναι δυνατό να υποβαθμίζονται, ή και να αποκλείονται πρακτικά από την έρευνα, φαινόμενα και ζητήματα που εξελίσσονται σε χώρους με λιγότερο αναπτυγμένους ερευνητικούς/εκπαιδευτικούς μηχανισμούς, φαινόμενα ωστόσο κρίσιμα όχι μόνο για την ανάπτυξη και την ενσωμάτωσή τους στην ευρωπαϊκή πραγματικότητα, αλλά και τα οποία, ενδεχομένως, αφορούν ερμηνείες ή νέες διαστάσεις των ίδιων των προβλημάτων που απασχολούν συνολικά τον ευρωπαϊκό χώρο.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο συντονισμός της χρηματοδότησης θα ενισχύσει την Ευρωπαϊκή προστιθέμενη αξία: ο συντονισμός των Κοινοτικών και Εθνικών προσπάθειών θα πρέπει να εξεταστεί και υπό το πρίσμα του σημερινού καταμερισμού εργασίας σε ευρωπαϊκό επίπεδο και των πιθανών επιπτώσεων στις λιγότερο ισχυρές χώρες. Με αυτή τη λογική η ευρωπαϊκή χρηματοδότηση δεν είναι σκόπιμο να διατίθεται σε άμεση συνάρτηση με τον εθνικό προγραμματισμό χρηματοδότησης στα κράτη-μέλη.¹⁸ Οι εθνικοί φορείς πρέπει να μπορούν να διατυπώνουν τις προτεραιότητές τους, κατάλληλες για τις επιστημονικές και κοινωνικές ανάγκες και για τη χάραξη πολιτικής σε κάθε χώρα. Είναι επομένως ευπρόσδεκτος ο συντονισμός ευρωπαϊκών και εθνικών πρωτοβουλιών αλλά όχι κατ'ανάγκη και ο κεντρικός – σε ευρωπαϊκό επίπεδο – σχεδιασμός χρηματοδότησης προγραμμάτων. Χρειάζεται εθνική πολιτική, εθνική πολιτική για την έρευνα, την πόλη. Χρειάζεται μια “ευέλικτα μεταβαλλόμενη γεωμετρία χρηματοδότησης”, η οποία να προβλέπει μικρής κλίμακας έργα, ανάλογα με τις ανάγκες των επί μέρους χωρών, χωρίς να αποκλείει το συνδυασμό και με τη δραστηριότητα μεγαλύτερων προσπαθειών.¹⁹ Δεν υπάρχουν όμως πειστικές ενδείξεις ότι η ευρωπαϊκή πολιτική θα επιλέξει αυτήν την κατεύθυνση.

Η ευρωπαϊκή εμπειρία μας έχει δείξει τη δυνατότητα προσέγγισης και συνεργασίας όχι μόνο μεταξύ κρατών, αλλά και μεταξύ χώρων με ποικίλους κοινωνικούς και τοπικούς προσδιορισμούς. Η δυνατότητα ανάπτυξης και λειτουργίας δικτύων που υπερβαίνουν τα εθνικά σύνορα θα μπορούσε να δώσει το στίγμα του εκδημοκρατισμού των ευρωπαϊκών θεσμών και, στο επίπεδο της επιστημονικής έρευνας, τη δυνατότητα αναθεώρησης του ισχύοντος συσχετισμού δυνάμεων. Όσο χρειαζόμαστε εθνική πολιτική για την έρευνα, για την πόλη, άλλο τόσο χρειαζόμαστε την τροφοδοσία αυτής της πολιτικής από δίκτυα διαλόγου που θα διεκδικούν χώρο για τις μειοψηφικές ή εναλλακτικές απόψεις, για τα επί μέρους ζητήματα, για τον πειραματισμό. Αυτό θα μπορούσε πραγματικά να εξασφαλίσει συνθετικό αποτέλεσμα και να διευρύνει τους ορίζοντες των εθνικών προσπαθειών, συνεισφέροντας στην επεξεργασία ευρωπαϊκής στρατηγικής σχεδιασμού.

Το δεύτερο ζήτημα αφορά στην σχετικά μικρή σημασία που αποδίδει το FP6 στη “βασική” έρευνα και στη σύνδεση των πορισμάτων της με τα ζητήματα χάραξης πολιτικής.²⁰ Επιπλέον, και σε συνάρτηση με τα παραπάνω, δεν προβλέπεται ιδιαίτερη ενίσχυση της διεπιστημονικότητας, δηλαδή της συνεργασίας σε τομείς όπως ο αστικός και αγροτικός χώρος, η υγεία, η πρόνοια, η εκπαίδευση, η απασχόληση, ο κοινωνικός αποκλεισμός, το περιβάλλον, ο τουρισμός, οι πολιτικοί θεσμοί, κ.λπ. Αλλαγή πορείας υπό αυτό το πρίσμα, δεν μπορεί παρά να έχει πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα στον αναπτυξιακό σχεδιασμό, στην αναδιάρθρωση της παραγωγικής βάσης και των υπηρεσιών, στην ανάπτυξη της τεχνολογικής πρωτοπορίας, στο σχεδιασμό της πόλης και στην εν γένει εκσυγχρονιστική διαδικασία.

Τρίτο καίριο ζήτημα αποτελεί το θέμα των επιστημονικών “συμμαχιών”, των δικτύων αριστείας. Δεν έχουμε ενδείξεις, σήμερα, ότι τα “Δίκτυα Αριστείας” συνδέουν πρόγματι “μικρούς” και “μεγάλους” τόπους έρευνας συμβάλλοντας αποτελεσματικά στην τεχνολογική ανάπτυξη και στην ερευνητική δραστηριότητα σε ευρωπαϊκό αλλά και σε περιφερειακό/εθνικό επίπεδο. Σε μια πραγματικά ενοποιημένη Ευρώπη οι χώρες του Νότου θάπρεπε να διαγράψουν τις δικές τους συμμαχίες. Η συσσωρευμένη εμπειρία, οι διεπιστημονικές συνεργασίες, η διάχυση της γνώσης στην επιμόρφωση ερευνητών, ο προσδιορισμός θεμάτων-κλειδιών κοινού ενδιαφέροντος μπορεί να οδηγήσει όχι μόνο στην κατανόηση των ζητημάτων που αφορούν την ειδική θέση ορισμένων χώρων στη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής πραγματικότητας, αλλά και σε διεξόδους και πολιτικές προτάσεις αντιμετώπισης των προβλημάτων. Και εδώ ακριβώς είναι καταλυτικός ο ρόλος του Πανεπιστημίου. Ισχυροί, ανεξάρτητοι, εκπαιδευτικοί θεσμοί μπορούν να εγγυηθούν την ανάπτυξη ελεύθερης και δημιουργικής “βασικής” έρευνας. Μπορούν να συμβάλλουν σημαντικά και με ευαισθησία στην ανάδειξη των επί μέρους αναγκών και στην αποκωδικοποίηση των τρόπων ένταξής τους σε “γενικότερα” φαινόμενα και τάσεις. Με τις λιγότερο ισχυ-

ρές χώρες της Ευρώπης - παλιές και νέες - να βρίσκονται μπροστά σε νέο φάσμα οικονομικών, τομεακών και χωρικών ανακατατάξεων, κάθε διακήρυξη για την εξασφάλιση βιώσιμης ανάπτυξης στο σύνολο του ευρωπαϊκού χώρου βρίσκεται σε διάσταση με τη δυναμική της πραγματικότητας.

Η στοιχειοθέτηση ερευνητικών προτεραιοτήτων έχει γίνει σήμερα κοινή πρακτική στα Ευρωπαϊκά Πανεπιστήμια. Επιδιώκοντας την “αριστεία” στην έρευνα και υπό το πρίσμα της ανταγωνιστικότητας, τα πανεπιστήμια επιλέγουν εταίρους και διαρθρώνουν διεθνή δίκτυα ενσωματώνοντας φορείς του ιδιωτικού και δημόσιου φορέα σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο. Οι πρακτικές αυτές παρουσιάζουν σαφή γεωγραφική ανισότητα, τόσο ως προς την ένταση όσο και ως προς την ποιότητα της ερευνητικής δραστηριότητας ή την επιλογή των θεμάτων προς διερεύνηση. Σύμφωνα με την ανάλυση της συμμετοχής στις δραστηριότητες του 5ου Κοινοτικού Πλαισίου, είναι εμφανής η συγκέντρωση στο βορειο-δυτικό τμήμα της Ευρώπης, με τα μεγάλα πανεπιστήμια και ερευνητικά κέντρα στην πρωτοπορία. Παρά την ύπαρξη “αναπτυγμένων θυλάκων” στην Ισπανία, την Ιταλία και το Σκανδιναβικό χώρο, την κυριαρχία διατηρούν η Γερμανία, η Γαλλία, η Βρετανία και η Ολλανδία, χώρες με μακρόχρονη παράδοση στην έρευνα και στη θεσμοθέτηση των σχέσεων έρευνας και πολιτικής. Με στοιχεία που επιβεβαιώνονται από κείμενα της Commission και από στατιστικές επεξεργασίες της Eurostat, παραμένει ανοικτό θέμα η αξιολόγηση των επιπτώσεων σε περιφερειακό ευρωπαϊκό επίπεδο, και ειδικότερα σε χώρες όπως η Ελλάδα, από την πολιτική “δικτύων αριστείας” που συγκροτούνται με κριτήρια βασισμένα στην επιστημονική και τεχνολογική ανάπτυξη των ισχυρών της Ευρώπης.²¹

Τα μικρά πανεπιστήμια, ή πανεπιστήμια από λιγότερο ισχυρές χώρες, εκ των πραγμάτων έχουν μειωμένες δυνατότητες παρέμβασης στον ορισμό ερευνητικών προτεραιοτήτων σε εθνικό ή ευρωπαϊκό επίπεδο, ενώ τα δίκτυα αριστείας στα οποία συμμετέχουν είναι συχνά μικρής εμβέλειας. Πρέπει λοιπόν σύντομα να επεξεργασθούμε απαντήσεις σε ερωτήματα όπως:

- Μέσα από ποιές δράσεις μπορούν τα πανεπιστήμια να γίνουν φορείς καινοτομιών και διάχυσης της τεχνολογίας με τη συνεπή εκμετάλλευση της εμπειρίας τους σε βασική έρευνα;
- Πώς μπορούμε να τα καταστήσουμε μοχλούς ανάπτυξης αξιοποιώντας την πολυεπίπεδη ερευνητική τους δραστηριότητα για την εξισορρόπηση των τεχνολογικών, εκπαιδευτικών, οικονομικών και, εν τέλει, χωρικών ανισοτήτων;
- Ποιοί θα ήταν οι πραγματικοί εταίροι ώστε να επιτευχθεί αυτός ο στόχος στην προοπτική του Ευρωπαϊκού Χώρου Έρευνας;
- Πώς θα μπορέσουν τα ελληνικά πανεπιστήμια να ενισχύσουν το ρόλο τους προς αυτή την κατεύθυνση;

Στο κείμενο αυτό υποστηρίζουμε ότι ιδιαίτερη σημασία για την οργάνωση του χώρου της πόλης στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού γίνεσθαι, αποκτά η αναγνώριση και η ερμηνεία των νέων συνθηκών ανάπτυξης. Προϋπόθεση η διερεύνηση των οικονομικών, τεχνολογικών και κοινωνικών παραμέτρων που διέπουν τους μετασχηματισμούς των επί μέρους “χώρων” οι οποίοι συνθέτουν την ευρωπαϊκή πραγματικότητα. Αν συμφωνήσουμε σ’ αυτό, τότε το ερώτημα που πρέπει να μας απασχολήσει είναι:

- Πώς θα μπορέσουν οι Σχολές, τα Τμήματα και οι Τομείς Πολεοδομίας-Χωροταξίας να παίξουν σημαντικό ρόλο σε μια προσπάθεια αναθεώρησης της ερευνητικής πολιτικής σε εθνικό επίπεδο. Σε μια προσπάθεια εμπλουτισμού και διεύρυνσης της ευρωπαϊκής εμπειρίας με την κατανόηση των όρων μετασχηματισμού του χώρου στο ελληνικό παράδειγμα;

III. Η δική μας συμβολή: Έρευνα για την πόλη. Εκπαίδευση για νέα γενιά πολεοδόμων

Εχουμε συσσωρεύσει εμπειρία. Εχουμε διδαχθεί από το παρελθόν, από προσπάθειες επιτυχημένες, αλλά και από λάθη. Εχουμε οδηγηθεί σε σχεδιαστικές λύσεις συχνά αναποτελεσματικές, αποστασιωμένες από ουσιώδη αναγνώριση των ζητημάτων μιας περιοχής, συχνά σε διάσταση από τη συγκεκριμένη συγκυρία που την αφορά. Πριν οδηγηθούμε σε νέες διατάξεις και ρυθμίσεις, χρειαζόμαστε ένα ευέλικτο εθνικό σχέδιο για την πόλη, μια διαχρονικά στηριγμένη μελέτη της δυναμικής του αστικού χώρου. Μια μελέτη, η οποία αξιολογώντας τη μέχρι σήμερα συσσωρευμένη εμπειρία σχεδιασμού στη χώρα μας, θα σχηματίσει ένα σκαρίφημα τομέων-κλειδιών για την ανάπτυξη των επί μέρους αστικών ενότητων, θα διερευνήσει τα στοιχεία που συγκροτούν την ιδιαίτερη φυσιογνωμία των θυλάκων ανάπτυξης και των θυλάκων υποβάθμισης. Θα επιμείνει στις πρακτικές και στις ανάγκες των χρηστών, στις απορρέουσες πρακτικές οικειοποίησης του αστικού χώρου, ανιχνεύοντας προτάσεις για το σχεδιασμό, όπως αυτές διαμορφώνονται έμπρακτα στο πλαίσιο των αλλαγών της ελληνικής κοινωνίας. Σε μια τέτοια μελέτη θα έπρεπε ν’ αναζητήσουμε τα “ευρήματα” που θα μας επιτρέψουν νέες μορφές και διαδικασίες αστικού σχεδιασμού. Συζητάμε με άλλα λόγια για μια πολεοδομία με ανθρώπινο πρόσωπο, στηριγμένη σε σχεδιασμένη, καινοτόμο, κοινωνικά ευαίσθητη έρευνα. Απαραίτητη προϋπόθεση η πολιτική βούληση, ο εθνικός σχεδιασμός, η διαμόρφωση ερευνητικής πολιτικής, η υλοποίηση εμπειρικών ερευνών, η ανάδειξη του ρόλου του Πανεπιστημίου, η συνεργασία των αρμοδίων φορέων και η συνεχής κρατική χρηματοδότηση.

Στη χώρα μας δεν υπάρχουν “αμιγή” κέντρα αριστείας έρευνας και εκπαίδευσης. Υπάρχουν όμως “θύλακες” αριστείας διαμορφωμένοι ή εν δυνά-

μει, η συνέργεια των οποίων πρέπει να επιτευχθεί. Ο σχεδιασμός μιας νέας ερευνητικής και εκπαιδευτικής πολιτικής μπορεί να δράσει καταλυτικά προς αυτήν την κατεύθυνση. Υπάρχει όμως ένα επαρκώς συντονισμένο και ολοκληρωμένο Εθνικό Σχέδιο για την έρευνα και την εκπαίδευση;

Για να το επιτύχουμε χρειαζόμαστε θεσμικές ρυθμίσεις, αλλά και την καλλιέργεια μιας νέας επιστημονικής και τεχνολογικής κουλτούρας, η οποία θα κάνει δυνατή την υπέρβαση αντιθέσεων ανάμεσα στα ΑΕΙ, τα ερευνητικά κέντρα και τους φορείς διαμόρφωσης πολιτικής με αίτημα την “ενοποιημένη” τους πορεία, την κινητοποίηση όλων των δυνάμεων οι οποίες μπορούν να αρθρώσουν αναπτυξιακό λόγο. Στην Ευρωπαϊκή συγκυρία δεν έχουμε την πολυτέλεια να αγνοήσουμε καμιά συνεισφορά στην κατανόηση της φυσιογνωμίας της ελληνικής κοινωνίας και του ρόλου που αυτή μπορεί και θέλει να έχει στον κόσμο που την περιβάλλει.²²

Για να είναι ουσιαστικά καινοτόμο ένα Εθνικό Σχέδιο για την Έρευνα και την Εκπαίδευση είναι απαραίτητα:

- Ο σχεδιασμός της έρευνας και της εκπαίδευσης σε προπτυχιακό και, κυρίως, σε μεταπτυχιακό επίπεδο να εξελίσσεται διαχρονικά γύρω από στρατηγικά επιλεγμένους τομείς.
- Η “δικτύωση” με ευρωπαϊκά πανεπιστήμια και κέντρα έρευνας να είναι σχεδιασμένη με κατάλληλο τρόπο ώστε να αποφευχθεί η περαιτέρω ενίσχυση των ανισοτήτων σε περιφερειακό και δια-κρατικό επίπεδο.
- Το πλαίσιο στρατηγικών κατευθύνσεων για την έρευνα και την εκπαίδευση να έχει την απαραίτητη ευελιξία ώστε να μην απαγορεύει και να μην ακυρώνει προσπάθειες που διεκδικούν τον επαναπροσδιορισμό ή τον εμπλουτισμό των προτεραιοτήτων.
- Ο συντονισμός χρηματοδότησης μεταξύ εμπλεκόμενων φορέων.

Αν θέλουμε νάμαστε παρόντες στη νέα εποχή, πρέπει να συμβάλουμε στη διατήρηση του μοναδικού χαρακτήρα της Ευρωπαϊκής έρευνας, της πρωτοπορείας της στο φάσμα των κοινωνικών επιστημών, στην ενίσχυση του ρόλου της, στον ιστορικά διαμορφωμένο κοινωνικό προσανατολισμό της, στη μοναδική συμβολή της, στην οικονομική και πολιτισμική ανάπτυξη, στην ενίσχυση της βιώσιμης πόλης. Είναι όμως καιρός να διευρύνουμε τη θεματική και τους πολιτικούς της ορίζοντες με την εμπειρία, την προβληματική, τις προσδοκίες και τις δυνατότητες δράσης που διαμορφώνονται στους επί μέρους χώρους οι οποίοι καλούνται να συμμετάσχουν στη διαμόρφωση της νέας ευρωπαϊκής πραγματικότητας. Είμαστε εμείς οι δάσκαλοι και ερευνητές που πρέπει να κατανοήσουμε, να συζητήσουμε και να επαναπροσδιορίσουμε τα δικά μας παραδείγματα οργάνωσης της πόλης. Να δώσουμε τη δυνατότητα στις νέες γενιές πολιορκιών να παρέμβουν στη διαμόρφωση του αστικού χώρου μέσα από τον εκσυγχρονισμό του πλέγματος σχέσεων που τον συ-

γκροτεί, να αρθρώσουν δηλαδή καθοριστικό, επιστημονικό και αναπτυξιακό λόγο. Πρέπει να συμβάλουμε στην κινητοποίηση, ενίσχυση και αποδέσμευση των κοινωνικών, επιστημονικών και ερευνητικών δυνάμεων για να παίξουν σημαντικό και σύγχρονο ρόλο και να συμβάλουν στο εξελισσόμενο πλέγμα εθνικών και ευρωπαϊκών θεσμών, πολιτικών και κοινωνικών αλλαγών. Η συγκυρία καθιστά τη δρομολόγηση των αλλαγών αυτών περισσότερο απαραίτητη από ποτέ. Η ευθύνη μας σαν δάσκαλοι και ερευνητές, τεράστια.

Υ Π Ο Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

- 1 Για μια αναδρομή στην εξέλιξη του επιστημονικού διαλόγου γύρω από το "αστικό φαινόμενο", σε συνδυασμό με τις τάσεις αστικοποίησης που εκδηλώνονται στον Ευρωπαϊκό χώρο και τις ΗΠΑ στη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα, βλ. στα άρθρα των Robic Marie-Claire, "La Ville, Objet ou Problème? La Géographie Urbaine en France (1890-1960)" και Reine Catherine, "L'Écologie Humaine, Discipline - Chimère", στο Sociétés Contemporaines No 49-50 2003, σελ. αντίστοιχα 107-138 και 167-190.
- 2 Sassen, S. (2001), "Impacts of Information Technologies on Urban Economic and Politics", International Journal of Urban and Regional Research, June 2001, vol. 25, no. 2, pp. 411-418(8), Blackwell Publishers Ltd, Oxford, UK and Boston, USA και Kaika, M; Swyngedouw, E. (2000), "Fetishizing the Modern City: The Phantasmagoria of Urban Technological Networks", International Journal of Urban and Regional Research, vol. 24, No. 1, pp. 120-138 (19).
- 3 Σχετικά με την προβληματική για τη σχέση τεχνολογίας και σχεδιασμού βλ. Castells, M. (1989), "The Informational City: Information Technology", Economic Restructuring and the Urban - Regional Process, Cambridge, Mass.: Basil Blackwell.
- 4 Για μια καταρχήν τοποθέτηση του ζητήματος της "βιώσιμης ανάπτυξης" στην ιστορία της αστικής κοινωνιολογίας βλ. σχετικά με τη συγκρότηση της "οικολογικής σχολής" και ενδεικτικά McKenzie, R. D. (1928), "L'Évolution Économique du Monde", Paris, Fondation Albert Kahn - Imprimerie d'Études Sociales et Politiques.
- 5 Βλ. σχετικά: Guy, S.; Marvin, S. (1999), "Understanding Sustainable Cities: Competing Urban Futures", European Urban and Regional Studies, July 1999, vol. 6, no. 3, Sage Publications Inc. και Tsenkova, S. (1999), "Sustainable Urban Development in Europe: Myth or Reality?", International Journal of Urban and Regional Research, June 1999, vol. 23, no. 2, pp. 361-364(4), Blackwell Publishers Ltd, Oxford, UK and Boston, USA.
- 6 Βλ. Sassen, S. op. cit.
- 7 Hudson, R. (2003), "European Integration and New Forms of Uneven Development: But Not the End of Territorially Distinctive Capitalisms in

- Europe", *European Urban and Regional Studies*, 1 January 2003, vol. 10, no. 1, pp. 49-67(19), Sage Publications. Επίσης βλ. Σαγιάς, Ι. (2000), *Κοινωνικός και Χωρικός Καταμερισμός Εργασίας στον Αστικό Χώρο. Το Παράδειγμα των Βιομηχανικών και Βιοτεχνικών Δραστηριοτήτων στο Νομό Αττικής, 1978-1988*, ΕΜΠ, Διδακτορική Διατριβή.
- 8 Βλ. Παναγιωτάτου, Ε. (2000), *Με ένα Νέο Ερευνητικό και Αναπτυξιακό Λόγο, Επενδυτής*, ειδική έκδοση, 30-31 Δεκεμβρίου 2000.
 - 9 Το ζήτημα συζητείται ήδη σε σχέση με τη διαμόρφωση του προβληματισμού ανάπτυξης "νέων" οικονομιών. Ενδεικτικά βλ. Aydalot, P., Keeble, D. (επιμ.), (1988), *Hight Technology, Industry and Innovative Environments: The European Experience*, London: Routledge.
 - 10 Για τη παγκοσμιοποίηση και τις νέες γεωγραφικές ανισότητες βλ. Amin, A., Thrift, N. (επιμ.), (1994), *Globalization, Institutions and Regional Development in Europe*, Oxford: Oxford University Press.
 - 11 Βλ. Bulpett, C. (2002), "Regimes of Exclusion", *European Urban and Regional Studies*, 1 April 2002, vol. 9, no. 2, pp. 137-149(13), Sage Publications.
 - 12 Η πρόταση προϋποθέτει κατανόηση του χωρο-κοινωνικού γίνεσθαι με στόχο την ενίσχυση των "συμμετοχικών διαδικασιών" στο σχεδιασμό. Σχετικά βλ. Harvey, D. (1996), *Justice, Nature and the Geography of Difference*, Cambridge Mass. And Oxford: Blackwell Publishers.
 - 13 Βλ. Επενδυτής, *op. cit.*
 - 14 Βλ. Amin, A. (1999), "An Institutional Perspective on Regional Economic Development", *International Journal of Urban and Regional Research*, June 1999, vol. 23, no. 2, pp. 365-378(14), Blackwell Publishers Ltd, Oxford, UK and Boston, USA και Lovering, J. (1999), "Theory Led by Policy: The Inadequacies of the 'New Regionalism' (Illustrated from the Case of Wales)", *Journal of Urban and Regional Research*, June 1999, vol. 23, no. 2, pp. 379-395(17), Blackwell Publishers Ltd, Oxford, UK and Boston, USA. Επίσης βλέπε σχετική ανάλυση του θέματος στο Μάρκου, Μ. (2000), "Μορφές και Διαδικασίες και Οικειοποίησης του Χώρου στο Δυτικό Τμήμα του Λεκανοπεδίου Αττικής. Η Περίπτωση του Δήμου Μοσχάτου", ΕΜΠ, Διδακτορική Διατριβή και Μάρκου, Μ. (2003), "Πρακτικές και Αναπαραστάσεις του Χώρου. Μία Εμπειρική Προσέγγιση", *Γεωγραφίες*, 4, σ. 100-105.
 - 15 Βλ. Παναγιωτάτου, Ε., 1988, *Συμβολή σε μια Ενιαία Θεώρηση του Χώρου και σε μια άλλη Σχεδιαστική Πρακτική*, Αθήνα, ΕΜΠ. και ερευνητικά έργα Εργαστηρίου Σχεδιαστικής Μεθοδολογίας και Ρύθμισης του Χώρου, Τομέας Πολεοδομίας - Χωροταξίας, ΕΜΠ και ειδικότερα Παραγωγική Αναδιάρθρωση της Βιοτεχνίας. Χωρικές και Κοινωνικο-Οικονομικές Επιπτώσεις, 1996 (Γ.Κοσμετάτος, Χ.Καψάλης, Μ.Σουρδαλάκης, Θ.Μαλούτας, Ι.Σαγιάς, Μ.Μάρκου) και Αναβάθμιση Περιοχής Δήμου Μοσχάτου, 1998 (Θ.Πάντζαρης, Μ.Μάρκου, Ι.Σαγιάς), Gortsos, K., Kamoutsi, Π., Sayas, I., Panayotatos, E. 2000, "Second Home and Settlement Space Growth: the Greek Experience" στο *Rivista Geografica Italiana*, Annata CVII-Fasc.3/4-Settembre-Dicembre, σ. 17-56, Deffner, A., Sayas, J. P. and Panayotatos, E., 2002, "Socio-Spatial Differentiations and Second Home Settlement Development: The Case of the Evoikos Coastal Area in Greece", *ει-*

σήγηση στο 38th *International Planning Congress*, 21-26 Σεπτεμβρίου 2002, Διοργάνωση: International Society of City and Regional Planners (ISOCARP), Σαγιάς, Ι. Π., 2002, "Κοινωνικός και Χωρικός Καταμερισμός Εργασίας στον Αστικό Χώρο. Το Παράδειγμα των Βιομηχανικών και Βιοτεχνικών Δραστηριοτήτων στο Νομό Αττικής, 1978-1988", ΓΕΩΓΡΑΦΙΕΣ, 3, 2002, σ. 108-114 και Sayas, J. P., "Investigating Intraurban Location Patterns of Economic Activity: An Exploration of the Social and Spatial Division of Labour in Urban Space" υπό δημοσίευση στην Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών.

- 16 Για τα ζητήματα αυτά βλ. Social Science in the European Research Area, Contribution to the ESF Proposals for FP6 from the ESF Standing Committee for the Social Sciences, 2000.
- 17-19 *ibid.*
- 20 The Communication from the European Commission "Making a Reality of the European Research Area: Guidelines for EU Research Activities (2002-2006)", Confederation Statement, 2000.
- 21 Για το ζήτημα αυτό βλ. Structure Issues Affecting Universities' Research Capacity and Potential, EUA, Research, Working Group, 2003.
- 22 Βλ. Επενδυτής, *op. cit.*

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ - ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ - ΤΜΗΜΑ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΧΩΡΟΤΑΞΙΑΣ, ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΠΟΛΕΟΔΟΜΩΝ ΚΑΙ ΧΩΡΟΤΑΚΤΩΝ (ΣΕΠΟΧ)

Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή

ΑΘΑΝΑΣΙΟ Ι. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟ

Πόλη και Χώρος από τον 20^ο στον 21^ο αιώνα

ΑΘΗΝΑ 2004